

התביעה לזכות לעבודה בעיר: המקרה של סגירת מפעל בערד

בתיה רודד

המאבק בסגירת מפעל נתפס כתופעה שולית המפריעה להיגיון השוק לפעול במערך הכלכלי הנאו-ליברלי. לפיכך, ברצוני למקד את המבט על סגירתו של מפעל במקום שולי והשפעתו על האזרחות המקומית. לטענתי, במסגרת הגאוגרפיה של העבודה יש היבטים במצרף של מקום-זהות-אזרחות-שוליות שיחסיים הנורמטיביים טרם התבררו לעומק. בהקשר זה יש לשאול מה הן המשמעויות של מפעל וסגירתו בזהות המקומית של תושבי עיירה שולית ומה מקומה של זהות זו בבניית האזרחות המקומית. כדי להשיב על השאלות האלה יתחקה המאמר אחר הידע הבונה את הזהות בנושא זה ומגייס אותה לפעולה עם סגירת המפעל. במאמר אטען כי בעידן הנאו-ליברלי מתמעט כוחם של המועסקים להגן על זכויותיהם ועל עבודתם, וביחסי הכוח האי-סימטריים הללו נוצר ריק ההופך את המקום לסוכן במאבק על הזכות לעבודה כחלק מן התביעה לזכות לעיר. נוסף על כך, אטען כי הזהות המקומית מכלילה את העבודה ואת המפעל כהון קולקטיבי סמלי באזרחות הנבנית בעת משבר ומתגייסת לפעולה. שיטת המחקר מבוססת על חקר המקרה של ערד בעת סגירתו של מפעל "ערד תעשיות טקסטיל". השיטה נסמכת בעיקרה על מחקר איכותני בפרשנות הרמנויטית של ראיונות ושל טקסטים מן העיתונות. הממצאים מראים כי הגאוגרפיה של העבודה, בתפיסתה המורכבת והדינמית, מוסיפה לזהות בעיר השולית רבדים הנטמעים באזרחות המקומית ומעודדים

* ד"ר בתיה רודד, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע.

דואר אלקטרוני: roded@netvision.net.i

* המחברת מבקשת להודות לד"ר מירב אהרון גוטמן וד"ר ניר כהן שפתחו בפניה צוהר לעולם הגאוגרפיה של העבודה.

אותה לפעולה. אף על פי כן, כוחה של אורחות זו מוגבל כשהיא מתקוממת לבדה במרחב הנאו-ליברלי.

מילות מפתח: גאוגרפיה של העבודה, ערד, נאו-ליברליזם, סגירת עסקים, ביטחון תעסוקתי, זהות קבוצתית, זהות מקומית, אורחות מקומית, עיירות פיתוח, עיר שולית, מחקר איכותני

לא רק העובדים כואבים את הפיטורים הנרחבים. גם בקרב שאר התושבים בעיר סוערות הרוחות... בשנים האחרונות כל המפעלים הגדולים נסגרו, אזור התעשייה שלנו שומם ומשהו רע עובר על העיר (צוטט מפי תושב ערד בתוך יגנה, 2014).

"מגבות ערד", "אמיליה קוסמטיקס", "טבע־טק" ועכשיו "נגב קרמיקה". עוד ועוד מפעלים עומדים בפני סגירה ועובדיהם מפוטרם ומוצאים את עצמם בלי פרנסה. עובדי "נגב קרמיקה" אמנם קיבלו הודעה שפיטוריהם הוקפאו לשבועיים, אבל הם כמו עובדים אחרים במפעלים ברחבי הנגב, יודעים שהמשבר הבא הוא רק עניין של זמן (לוי ובר־מאיר, 2017, עמ' 50-51).

הכותרות בתקשורת זעקו: "זאת מכת מוות עבורנו. אנחנו נלחמים על הלחם שלנו, העיר קורסת" (יגנה, 2014), והתמונות העלו בזיכרון מחוות דומים בקריית שמונה, בשדרות, בתצור ובערים נוספות באזורי השוליים בישראל. תופעה זו קשורה למערך הכלכלי הנאו-ליברלי, והיא מאפיינת אזורים רבים בעולם המוכפפים להפרטה, לצבירת הון של תאגידים, להחלשת התאגדות העובדים ולשחיקת מדינת הרווחה. במסגרת תהליכים אלו המאבק בסגירת מפעל נתפס כתופעה שולית המפריעה להגיון השוק לפעול, ולפיכך יש למקד את המבט על המקום השולי ועל האורחות המקומית המתעצבת בו עם סגירתו של מפעל.

בספרות המחקר נכתב על אורחות בעבודה ועל תפקידם של העובדים, המעסיק וארגוני העובדים המייצרים אותה (Cohen & Aharon-Gutman, 2014; Strangleman, 2015). ספרות המחקר דנה בעובדים כסוכנים כלכליים-גאוגרפיים כשהם נאבקים על מקומות העבודה ועל המשך חיוניותה של הקהילה שהם חיים בה (Herod, 2003). עוד ניתן למצוא עיסוק במשמעויות המרחביות הרחבות של סגירת מפעל על עובדיו ובמורכבות התהליך באזורי שוליים, כחלק מגישת הכלכלה המוסרית של נופי חסד (caring-scapes) ואכפתיות מקומית (lay morality) (Bolton & Laaser, 2013; Hastings, 2016; Smith, 2015). כמו כן, איום בסגירת מפעל נבחן כמרחב שנוי במחלוקת המנותח באמצעות המאבק המקומי לעומת המאבק הגלובלי (Contu, Palpacuer, & Balas, 2013). במסגרת זו של דיון יש היבטים בגאוגרפיה הכלכלית שבמצרף של מקום-זהות אורחות-שוליות טרם התבררו לעומק יחסיהם הנורמטיביים, על ערכיהם והיבטיהם

המוסריים (Bolton & Laaser, 2013; Hastings, 2016). המאמר מבקש אפוא לתרום לרובד זה באמצעות הבנת המשמעויות של מפעל ושל סגירתו בזהות המקומית של תושבי עיר קטנה ושולית ובאמצעות בירור מקומה של זהות זו בהבניית האזרחות המקומית. לשם כך יתחקה המאמר אחר הידע המבנה את הזהות בנושא זה ומגייס אותה לפעולה עם סגירת המפעל.

המתודולוגיה נסמכת על הגישה הביקורתית באמצעות חקר המקרה של ערד בעת סגירתו של מפעל "תעשיות טקסטיל ערד", כאשר היה אחד המפעלים האחרונים הפועלים בעיר.

במאמר ארבעה פרקים: הפרק הראשון מספק מסגרת תאורטית למאבק מקומי על הזכות לעבודה בעיר ספר קטנה; הפרק השני מציג רקע קצר על המדיניות התעשייתית בישראל, המפרט את התפתחותה התכופותה של התעשייה בישראל, בנגב ובהרחה בערד; הפרק השלישי סוקר את תולדות המפעל, את יחסי השחקנים עם סגירתו ואת תוצאותיהם, ומנותח בו הדינמיקה שגיבשה זהות מקומית אקטיביסטית אל מול שחקנים נוספים בזירה הציבורית; הפרק האחרון הוא דיון בממצאים.

מאבק מקומי על הזכות לעבודה בעיר ספר קטנה

מאמר זה דן בנושא המקושר עם הגאוגרפיה החברתית-כלכלית של מקום שולי ובגאוגרפיה של העבודה כחלק ממנה. עיסוקו בתביעה האזרחית לזכות לעבודה כחלק מן התביעה לזכות לעיר במסגרת המדיניות הנאו-ליברלית. את התביעה לזכות לעיר הגה לפבר (Lefebvre, 1968/1996) כקריאה אזרחית לזכות להשתתפות ולניכוס מרחביה הציבוריים של העיר.

בתוך המערכת הכלכלית, העבודה היא החלק הבסיסי והבעייתי ביותר מכל הקטגוריות הכלכליות. זו זכות יסוד של הפרט החוברת למבני עומק תרבותיים, כגון משפחה והון תרבותי, המשפיעים על הקיום האזרחי-חברתי. זו גם הסיבה ששלילת הזכות לעבודה מובילה להתנגדות רבת-עוצמה, המשתמשת בסמלים שהתהוו מתוך ערכים של מוסר, אחריות ואכפתיות בתרבות המקומית (Amin, & Thrift, 2007; Cohen & Aharon-Gutman, 2014; Smith, 2015). הממד התרבותי בניתוח הכלכלי מאתר יסודות העוסקים בערכים ובטיעונים מוסריים, באחריות קולקטיבית ובידע כלכלי. יסודות אלו מתגבשים בניסיון המצטבר של הקהילה המקומית עם השתנות אופייה של הכלכלה ועם צמיחתו של משטר פיקוח על העובדים. התבוננות ברעיון הכלכלי מבעד לעדשת התרבות המקומית כוללת ריבוי, מורכבות ומגוון של יסודות (Amin, & Thrift, 2007; Jones, 2008) המונעים מן הדיון סכנה של שטחיות.

אובדן מקומות העבודה החל בשנות ה-70 של המאה ה-20 בעקבות תהליכים של נסיגה מן התיעוש במסגרת המשטר הכלכלי של "שוק חופשי" נאו-ליברלי. מאז שנות ה-90 הציעה הגאוגרפיה של העבודה להתייחס לכלכלה הפוליטית בעין ביקורתית

ולראות בה תופעה מורכבת ורב-עימותים של כוחות מקומיים מול הכוח הגלובלי (Castree, 2004; Coe & Jordhus-Lier, 2011; Jones, 2008). התהליך של ייצור המרחב הנאו-ליברלי החליש איגודי עובדים, הוליד קיטוב חברתי-כלכלי בכל קני המידה הגאוגרפיים, פיצל את שוק העבודה והפך לתפיסה שלטת המכפיפה אליה את ראיית עולם העבודה (Massey & Meegan, 2014).

שוקי העבודה המקומיים הם תוצר של ביות המערכת הכלכלית, כלומר שילוב המבנים המקומיים בתוך המבנים הנאו-ליברליים. הם מורכבים מאסטרטגיות של עובדים גם מחוץ לשעות העבודה, מפרקטיקות של עבודה, מרשתות חברתיות ומהיבטים של מגדר ואתניות. זו מערכת שמתבצע בה תהליך הסתגלות לאפשרויות החברתיות-כלכליות הנוצרות ומשתנות תדיר. אם הביות נעצר עקב שינויים החלים באפשרויות החברתיות, תיעלם המערכת כולה על המגוון שלה. המעבר ממערכת חברתית נוסח תעשיית ייצור פורדיסטית למערכת נאו-ליברלית מבהיר את הנבצרות לביית את השינויים גם בערים גדולות, כמו דטרויט וקליבלנד, וברבות מן הערים הקטנות. נבצרות זו הולידה בחלק מהן את מחיקת המערכת העירונית כולה (Rhodes, 2013).

כמענה למדיניות הנאו-ליברלית צומחות חשיבה ותפיסות המתנגדות לה, והן תובעות ממנה את הזכות לעבודה. התנועות האזרחיות לוחמות למען זכות ההתאגדות ולמען שמירה על חוקי העבודה. האזרחות נבחנת בהקשר זה לא רק במובנה החוקי-מדינתי, אלא גם כמושג נורמטיבי מתפתח הכולל זכויות אזרחיות, פוליטיות, כלכליות, תרבותיות וחברתיות בתוך המתח שבין דמוקרטיה לבין קפיטליזם. במובן זה, העובדים הנאבקים הם אזרחים המגנים על הקהילה המקומית שהם חיים בה (Johnston, 2000), ולטענתי, גם במהופך – אזרחי העיר מגנים על הקהילה ועל העובדים בה.

האזרחות היא מושג רלוונטי, משום שהיא כוללת זכויות, אחריות והשתתפות בקהילה הפוליטית. במחקר זה האזרחות נתפסת כריבוי על הרצף שבין המקומי, המדינתי והגלובלי. האזרחות המקומית נבדלת מן האחרות בכך שהיא נמצאת בקרבה גאוגרפית וחברתית והיא אינטנסיבית יותר. מן הסיבה הזאת הדמוקרטיה המקומית ישירה והדוקה יותר מזו המדינתית בהשפעתה המידית והישירה על חיי היום-יום של אזרחיה. חשיבותה ניכרת בהון האנושי והחברתי שהיא בונה ובתביעה להכרה בקיומה (Blank, 2007; Steil, & Ridgley, 2012). תחושות של מקום וקהילה הניזונות מנופי המקום ומן ההיסטוריה שלו, מזינות את הזהות המקומית הנבדלת, והיא המניעה התגייסות של האזרחות המקומית המתקוממת אל מול איומים על המקום (Desforges, Jones, & Woods, 2005; Holston, 2009). היכחדותה של הזכות לעבודה בעיר היא אפוא איום קיומי המגייס את האזרחות המקומית למאבק.

כאן יש להסב את תשומת הלב לעיר הקטנה, הנאבקת על הזכות לעבודה. האוכלוסייה בערים הקטנות שבמדינות המערב היא 20%-30% מכלל האוכלוסייה, אך רק בעשור האחרון נשמעה התייחסות תאורטית הולמת לרובד עירוני זה בעידן הגלובלי (Knox & Mayer, 2009). מרכזיותן של ערי עולם העלימה מן הדיון את העיר הקטנה, שהלכה

והתכווצה הן באוכלוסייתה והן בהיקף המחקרים עליה. היא מתווגת לרוב כבעלת מאפיינים כלכליים שעבר זמנם, נטולי צמיחה. הגלובליזציה לכדה אותה על הרצף שבין התנוונות לבין מיתוג מחדש, והמיתוג הזה כופה עליה לא פעם תחרות גלובלית במחיר מחיקת הייחודיות. ערים קטנות מגלות לעתים עמידות, זהות וחיוניות גם בתנאים אלו, והן מיטיבות למנף את נכסיהן כדי לקדם צמיחה (Amin & Thrift, 2007; Knox & Mayer, 2009; Pirisi, Trócsányi, & Makkai, 2015).

החלשה מתמשכת של העיר מעוררת סכנה שהאזרחות המקומית תידחק לשוליים ותיכנס למצב של קיפאון. כדי להיחלץ מכך ולהתניע התגייסות לעשייה נדרשות שייכות, אכפתיות, אחריות, תעוזה ויצירתיות (Jonas, 1995). הזהות המקומית המתהווה באזורי שוליים ניכרת לעתים בייחודיותה ובנבדלותה בצל המדיניות המרחבית של המדינה, המזניחה ומנתקת אותה מן הליבה, ומכאן היא צומחת ואף מתחזקת (יפתחאל וצפדיה, 2008; רווד, 2015). יוצא אפוא שלמרות מצבן הקשה של הקהילות בערי השוליים, הן הופכות לא פעם לשחקן פעיל במאבק בסגירת מפעלים, כחלק מן השדולה של קהילת העובדים האמורה לכלול גם את המנהיגות המקומית ואת איגודי העובדים (Jonas, 1995).

לטענתי, הזכות לעבודה היא חלק מן הזכות לעיר, והיא מקושרת להגות העוסקת בצדק ובאי־צדק חברתי־כלכלי. נושא זה נדון בהרחבה ובמגוון תפיסות וגישות במחקר העכשווי (ראו סקירה אצל deFilippis & Rivero, 2014), ועיקרו התביעה לזכות לעיר שהגה לפבר (Lefebvre, 1968/1996). לשיטתו, זו קריאה אורחית לזכות להשתתפות ולניכוס מרחביה הציבוריים של העיר. כדי להפיח בעיר חיים היא מתקוממת ותובעת את הזכות שנשחקה להתפרנס בכבוד בעידן שאינטרסים פרטיים גוברים בו על פני טובתם של אזרחי העיר, והפערים בין אזורי השוליים לבין המרכז הולכים וגדלים. האזרחות המתקוממת נלחמת כך לביטול דרגות שונות של אזרחות לקבוצות שונות באזורים שונים במדינה (Attouh, 2011; Holston, 2009).

מחסור חמור בתעסוקה הנוצר לאורך שנים בעיר שולית ומרוחקת, הופך אותה לעיר מתכווצת (Besser, 2009). נוסף על כך, המדיניות הנאו־ליברלית יוצרת החלשה והזנחה, ובקרב העיר מוקמים פרויקטים המנשלים אותה מנכסיה ומן ההון החברתי שלה. בעקבות כך צביונה משתנה ומצטמצמת האפשרות לפיתוח של ענפי פרנסה חלופיים, וטמון בכך פוטנציאל של הרס פיזי, חברתי וכלכלי של העיר (Mah, 2012). ככלל, הצמיחה מחדש אינה באחריות מקומית בלבד, אלא חלק ממכללה פוליטית רחבה, ביזור של כוח וחלוקה צודקת. ואולם, יש מקומות המצליחים למנף את נכסיהם באמצעות התגייסות התושבים למאבק בכפייה מלמעלה כחלק מצמיחתה של אזרחות מקומית.

אמנם המחקר עוסק במאבקי עובדים־קהילה ומייחס חשיבות להקשר המקומי, אך עד כה לא נחקר תפקידה של הזהות המקומית כגורם מארגן, מכליל ומגדיר את סוג האזרחות ואת השפעותיה על השחקנים במאבק. הפעילות האקטיביסטית המקומית

מזמנת פרשנות ביקורתית במפגש של הכוחות המקומיים עם הכלכלה הפוליטית המדינתית, וטענה זו תבחן לאור המקרה של סגירת מפעל "ערד תעשיות טקסטיל" בשלהי שנת 2014.

מטרת המחקר והטענות

המאמר מבקש להבין את המשמעויות של מפעל ושל סגירתו בזהות המקומית של תושבי עיר קטנה ושולית ולברר את מקומה של זהות זו בהבניית האזרחות המקומית. על יסוד המסגרת התאורטית שנסקרה למעלה עולות שתי טענות עיקריות:

1. כאמור, בעידן הנאו-ליברלי מתמעט כוחם של המועסקים להגן על זכויותיהם ועל מקום עבודתם. ביחסי הכוח האי-סימטריים הללו נוצר ריק ההופך את המקום לסוכן במאבק על הזכות לעבודה, כחלק מן התביעה לזכות לעיר.
2. הזהות המקומית רואה בעבודה ובמפעל הון קולקטיבי-סמלי באזרחות הנבנית בשעת משבר.

שיטה

כאמור, המתודולוגיה נסמכת על הגישה הביקורתית באמצעות חקר המקרה של ערד בעת סגירתו של מפעל "תעשיות טקסטיל ערד", כאשר היה אחד המפעלים האחרונים הפועלים בעיר.

חקר המקרה נבחר לייצג תופעה הנלווית לסגירת מפעלים בפריפריה. תופעה זו נדונה על גורמיה ועל השלכותיה במסגרת הרואה במרחב האורבני החברתי מרחב דינמי, מורכב ורב-עימותים, מרובה שחקנים, בעל קני מידה משתנים, פוליטיקות ואינטרסים משותפים ומנוגדים. הוא ינותח אפוא מתוך התמקדות בכוחות חומריים, ארגוניים ותרבותיים-סמליים המבנים את התהליך המרחבי הזה. המחקר נוקט את הפרדיגמה האיכותנית בפרשנות הרמנויטית, ובה-בעת הוא מתבסס על הבאת נתונים סטטיסטיים ממקור משני, המשקפים ומסבירים את מצבה של ערד ואת השתנותה החברתית-כלכלית לאורך השנים ומשמשים סימוכין לטענות ולאמירות במאמר (יוסיפון, 2006; Yin, 2013).

חקר המקרה מבוסס על מחקר עומק של תופעה מורכבת מן "העולם האמיתי", על זיקותיו ועל הקשריו. מחקר כזה חייב להתבסס על מידע עשיר ומגוון, לכן הוא שואב את המידע ממקורות אחדים: 10 ראיונות עומק פתוחים עם בעלי תפקידים בעיר ובמפעל במסגרת מחקר על הגאוגרפיה של העבודה בפריפריה, 42 ראיונות קצרים, של ארבע שאלות, עם אזרחי העיר שנדגמו באקראי והסכימו להתראיין, חלקם אקטיביסטים, ועם עובדי המפעל שהסכימו להתראיין, ומידע שאותר בטקסטים מן המדיה. מידע כזה הוא פרי התבוננות מקרוב מכיוונים שונים, כך שניתן לתקף באמצעותו את הממצאים, והוא

מספק הסבר לתופעת ההתגייסות של האזרחות המקומית והשלכותיה בערי שוליים רבות בעידן הגלובלי. הנתונים משמשים אפוא מקור לניתוח ולהבנה של המקרה ותשתית לפיתוח מורכב ודינמי של המציאות ולקידום הידע הקיים מתוך הבנה של דפוסים, מבנים ותופעות רחבות יותר (יוסיפון, 2006; Yin, 2013). עם זאת, יש לזכור שמדובר בתהליך, ולפיכך תמונת המצב שתובא במאמר היא זמנית וייתכנו שינויים במגמות העתידיות בעיר.

המדיניות התעשייתית בישראל: תהליכים של נסיגה מן התיעוש ואובדן מקומות עבודה

פיתוח התעשייה היה אחד הגורמים הדומיננטיים בהיסטוריה הכלכלית של ישראל בשלושת העשורים הראשונים לקיומה, והוא תרם תרומה מכרעת בביצוע המדיניות של פיזור האוכלוסייה ובפיתוחן של יותר מ-30 ערים חדשות. מעורבות המדינה בענף הטקסטיל היא תוצאה של תהליך פנים-מדינתי של קבלת החלטות, כלומר על בסיס ידע, ניסיון ועמדות שנצברו ועוצבו במנגנון המדינתי. המדינה הטילה את מרותה על הפעילות הכלכלית של היחיד, של הקבוצה ושל הענף וגייסה את השחקנים החברתיים העיקריים, בעלי התעשייה והמשקיעים, לקידום המטרות שהיא עצמה הציבה. בדפוס כזה של תיווך אינטרסים פגעה המדיניות היוזמת של המדינה באוטונומיה של הענף באופן שהקשה על תעשייני הטקסטיל לשנות את קווי המדיניות הבסיסיים ולהציג תכנית חלופית. שיאו של תהליך התיעוש, ולצדו הצמיחה בעיירות הפיתוח, אירעו בעשור 1955-1965. תרומתו של ענף הטקסטיל כעוגן לבניית תשתית תעשייתית באזורי הספר והפיתוח בלטה במיוחד, ובה בעת התפתחו ענפי המתכת, הכימיה והמוון. האחראי לכיוון זה של תיעוש מהיר ורחב, מוטה טקסטיל, היה פנחס ספיר, שר התעשייה והמסחר באותן שנים, והוא שהוביל באמצעים זולים, מהירים ועתירי ידע עובדות את פיזור האוכלוסייה ואת קליטת העלייה (גרינברג, 2009).

משנות ה-90 של המאה ה-20 החלו התעשייה בכלל ותעשיית הטקסטיל בפרט להיסגר בשל העברת המפעלים למדינות שעלויות הייצור בהן זולות יותר. בשנות ה-70 וה-80 היה ענף הטקסטיל הישראלי מותג בין-לאומי שהעסיק רבבות של עובדים, ואילו בשנת 1994, לאחר גלי פיטורים מקיפים, ירד מספר העובדים בענף לכ-40 אלף (פרנקל, 2014). לפי נתוני התאחדות התעשיינים שהובאו בכתבה (שם), עד שנת 2004 צנח מספר העובדים בענף לכ-20 אלף, ומאז הוא המשיך וירד בכ-50% והעסיק בשנת 2014 כ-9,500 עובדים בלבד (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2017, ג, לוח 9, עמ' 2, סעיף 13). עם סגירת מפעל "מגבות ערד" בתחום הנולים נותרו בישראל רק חמש חברות שבלטו בתחום הטקסטיל: "חוטי טיב" ו"אסיב" בתחום הסריגה, "אופיס טקסטיל" בתחום האשפרה, "תפרון" בתחום האופנה, ו"דלתא" אף היא בתחום האופנה.

ב־5 השנים עד שנת 2014 בחר אחד מכל שלושה מפעלים ישראליים לפתוח קווי ייצור חדשים מעבר לים ולא בארץ. אמנם שיעור העובדים בתעשייה גדל, אבל בתעשיות המסורתיות הוא הצטמק, והנפגעים העיקריים היו תושבי הפריפריה (אהרון-גוטמן וכהן, 2015; פרנקל, 2014).

במסגרת המדיניות שהוחלה על הנגב, הגאוגרפיה של העבודה צמצמה את המגוון המעמדי לכלל מעמד חברתי-כלכלי אחד עיקרי, של עובדי הצווארון הכחול, בשעה שמעמד המומחים והנהלות החברות בערי המרכז דווקא התרחב. כך יוצר ושועתק הצירוף של מעמד וטרטוריה המקופל במושג "מרחוב המעמד" (Dowling, 2009). אפשר לומר כי התייחסות כזו אל תושבי אזורים פריפריאליים מסייעת להופכם לישות סטטית ולתייגם כמי שניתן להתעלם מצורכיהם בתהליך המעמיק את הפערים. המקרה של ערד הוא דוגמה לכך.

ערד

ערד הוקמה בשנת 1962 כעיר מתוכננת בקפדנות, ברוח התכנון המודרניסטי של הערים החדשות שלאחר מלחמת העולם השנייה (Shadar, 2011). שלא כערים שהוקמו בשנות ה־50 של המאה ה־20, התפיסה הייתה שהקמת יישוב מרוחק בתנאי חיים קשים ידרוש בראשיתו גרעין של אנשים צעירים ילידי הארץ בעלי מכוונות חלוצית. ואכן, בשנים 1972–1983 גדלה ערד ב־121% (שנער ומר, 1979, עמ' 577), והתחושה הייתה שהתכנון לא השאיר דבר ליד המקרה והעיר תמשיך להתפתח. ואולם, גורמים רבים חברו מאז והביאו להידרדרותה, ועם המהפך השלטוני בשנת 1977 חל שינוי בסדר היום הלאומי: החל פיתוח עוקף ערי פיתוח, שהתמצה בהקמת פרברים עירוניים לאוכלוסייה המבוססת; מפעלי המחצבים הופרטו, כוח העבודה בהם צומצם והחלו להעסיק בהם עובדי קבלן, לקצץ בשכר ולעבור לצריכת שירותים מן המרכז; בשנות ה־90 הוכפלה האוכלוסייה באמצעות קליטת עלייה מעבר ליכולתה של העיר, מכ־13,000 תושבים לכ־26,000; נעשה קיצוץ חד בתקציביה. בעקבות כל השינויים האלה נחלשה המשילות: נבחרו ציבור חלשים ומסוכסכים הובילו למינוי ראש העיר ולמינויה של מועצה קרואה בשנת 2007 (רווד, 2010).

מתוך 10 אשכולות בדירוג החברתי-כלכלי, מיקומה של ערד בשנת 2015 היה אשכול 4, נמוך יחסית, ומתוך 255 יישובים היא מוקמה בשנת 2015 במקום ה־105 (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2017א, עמ' 228). במדד הפריפריאליות היא דורגה בשנת 2015 באשכול 3 מתוך 10 ובדירוג 146 מתוך 1,210 יישובים – "פריפריאלית מאוד" (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2017ב, לוח 2, עמ' 4). במילים אחרות, ערד הפכה לאזור המרוחק מאפשרויות כגון שווקים, מקומות תעסוקה ושירותי בריאות, מפעילויות כגון עבודה, לימודים, קניות ופנאי, וכן מנכסים הקיימים בכל האזורים, לרבות האזור עצמו. נוסף על כך, נוצר מחסור חריף במקורות תעסוקה, בפרט תעסוקה אקדמית,

ובשנת 2014 כ־43% מן השכירים השתכרו שכר מינימום או פחות (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2017א, עמ' 226). בשנת 2015 היו בערד כ־24,400 תושבים (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2017א, עמ' 226), 21% מהם בני 60 ומעלה ו־25% ילדים עד גיל 14, 34% מן התושבים היו עולים שהגיעו משנת 1990 ואילך, ומאזן ההגירה אל העיר וממנה היה נמוך אך שלילי (שם). בשנת 2017 כחמישית מן האוכלוסייה בערד היו חרדים מקהילת חסידי גור וכ־300 נפש היו מבקשי מקלט אפריקנים (ראש עיריית ערד, מפגש עם תושבים, ינואר, 2018). הנתונים האלה מורים כי ערד שוב אינה עיר של טיפוח המתוכננת בקפדנות, ומעמדה הוא כשל עיר פיתוח ככל ערי הנגב, הנמצאת במקום שולי במדינת ישראל. עם זאת, ראשיתה השונה מזו של שאר ערי הנגב עיגנה בה הון חברתי וזהות מקומית, שיש בבסיסם גאווה על העיר ומסורת אקטיביסטית.

מתכנון כלכלי מדוקדק להיעלמותם של מקורות התעסוקה

התכנון הכלכלי של ערד נעשה במשולב עם אכלוס העיר, וכך הייתה לממשלה השפעה ישירה ועקיפה על פיתוח התעשייה בה. אכלוס העיר בעת התכנון היה כרוך בשינויים תכופים, ולפיכך התמקד התכנון בקביעת עקרונות יסוד ולא בתכנון מפורט. התכנון היה תעסוקתי ולא ביסס עקרונות יסוד לתשתית כלכלית. ההחלטה שערד תהיה עיר תעשייתית הסתמכה על ריבוי המחצבים בסביבתה, וענף זה העסיק 60% מכוח העבודה. נוסף על כך, היה בה מגוון תעסוקתי ומקצועי שהתבסס על ענפי התיירות, השירותים והמסחר, והם העסיקו 28% מכוח העבודה. השאיפה הייתה להמעיט ככל הניתן בתעשייה מסורתית שיש בה עובדים לא מיומנים, כגון טקסטיל ומזון (פיטרוב'בוכלצב, 2012, עמ' 59–60).

אם כך, כבר מראשיתה רכשה ערד זהות תעשייתית. בשעת סיום העבודה הגיעו האוטובוסים, ומאות עובדים עטויים במעילים עם סמלי המפעלים ירדו והתפזרו לבתיהם. החיים התנהלו סביב שעות המשמרות של העובדים, והכסף שזרם לעיר ממשכורותיהם פיתח מעמד בינוני, שהרחיב את העסקים ואת השירותים. העיר שגשגה, וגאותה הייתה על תעשיות המחצבים (ראו נתונים אצל שנער ומר, 1979, עמ' 579). בראשית שנות ה־90 של המאה ה־20 הופרטו מפעלי ים המלח והפוספטים. תהליכי הייעול והחיסכון צמצמו את מספר העובדים, וחלקם הפכו לעובדי קבלן (ראו סרטה של שמש, 2004). ענף מרכזי זה התכווץ, ועמו התכווצה העיר: ההיצע והמגוון של מקומות העבודה הצטמצם, וירד האפקט של המכפיל בהכנסות בעיר: סגירת עסקים ושירותים נלווים לתעשייה, כגון טיפול במנועי מכוונות, מכבסות, מוסכים ושירותי השכרה של ציוד כבד, הובילה לירידת כוח הקנייה ולצמצום היקפי המסחר והשירותים (Ballas & Clarke, 1999). אברהם (בייגה) שוחט, ראש העיר דאו, יזם באותה עת את הבאתם של מפעלים לאזור התעשייה של העיר, והם התבססו בעיקרם על עובדי צווארון כחול, כבשאר ערי הפיתוח.

לפי נתונים משנת 2008 (גרדוס ונוריאל, 2009, עמ' 47, 106–112), ערד בלטה בגיוון הענפי: ענף החשמל והאלקטרוניקה היה הענף המרכזי והעסיק 44.7% מן המועסקים, כרבע מכ-23,300 עובדים תושבי העיר באותה תקופה; מפעל המזון של "יוניליוור" לדגני בוקר העסיק כ-200 עובדים (שם, עמ' 109). מפעל "מוטורולה" מנה באותה שנה 740 עובדים (שם, עמ' 110) ולא נסגר ביום אחד, אלא הלך והצטמק לאורך השנים. בשנת 2011 הוא הועבר לבעלותה של חברת "פלסטרוניקס", והיא סגרה את המפעל בערד בשנת 2014. עם זאת, המפעל נפתח שוב בשנת 2017, ובמקביל הוקם מפעל של חברת "אלביט" המעסיק בעת כתיבת המאמר כ-200 עובדים. חברת "אלמי" לייצור מוצרי פלסטיק העבירה את המרכז הלוגיסטי שלה מהוד השרון לערד, ובכוונתה להעביר לערד גם את הייצור. נוסף על כך, בעת כתיבת המאמר נמצאים בשלבי הקמה בערד מפעלים אחדים: מפעל "גרין אוֹ-סי" לייצור דלקים מלאכותיים מהידרוקרבון (פסולת פלסטיק), מפעל "רמט תעשיות" שייצר אלמנטים מתקדמים לבנייה, מפעל "דוד־אל תעשיות מזון" שרכש את מבנה מוטורולה ויקים בו מפעל מזון לבעלי חיים. לפי החלטת ראש העיר, בכל אחד ממפעלים אלו יעבדו כ-150 עובדים (משלבים ידניים, 22 בפברואר, 2018). כמו כן ממשכים לפעול בה מפעל "יוניליוור" ומפעל "לוקסמבורג פמול" המייצר כימיקלים, שבכל אחד מהם מועסקים כ-200 עובדים וכמה מפעלים קטנים, חלקם ייעודיים לנשות חסידי גור. מצב זה מצביע על תום עידן המפעלים הגדולים כבסיס כלכלי לעיר, וכך עולה גם משני פרוטוקולים משיבות מועצת העיר (עיריית ערד, 1 באוקטובר, 2014, 29 באוקטובר, 2014).

למרות ההבנה שהגיע סוף העידן התעשייתי של ערד, לא המדינה ולא הרשות המקומית השקיעו מחשבה תכנונית בבניית כלכלה חלופית. על כך יש להוסיף מצוקות קשות:

1. עם היחלשות העיר, ירידת מחירי הדיור וייתור הנושא של מקורות התעסוקה קבע האדמו"ר של חסידות גור את ערד כיעד להתיישבות קהילתו בשאיפה להופכה לעיר חרדית. המאבק על צביונה העתידי של העיר מחדיר מתחים לחיי היום-יום ומרושש את העיר עקב הנחות בארנונה למשפחות מרובות ילדים ומיעוט המועסקים בקרב הגברים בני הקהילה ועקב בידול בצריכת המוצרים והשירותים, שחלקם אף פועלים בתוך בתיהם של חברי הקהילה. התדמית שנולדה מן הרעש התקשורתי שעוררו המאבקים, מרתיעה משפחות חילוניות מלהשתקע בעיר.
2. חברת כ"ל חותרת להקים בשולי העיר מכרה פוספט, ויש חשש שהוא יפגע בנופיה, בעתידה הכלכלי ובבריאות תושביה. המאבק רב-השנים הגיע לשיא חדש לקראת הצבעה על אישור התכנית במועצה הארצית לתכנון ובנייה בשלהי שנת 2014. בשעה שהעיר שרויה בהכנות למחאה שתדחה את הקמת המכרה, נפלה ההחלטה לסגור את המפעלים "מגבות ערד" ו"פלסטרוניקס" (פרנקל, 2015; רפאלי, 2014).

המערכת הכלכלית של העיר הייתה מותאמת לרפוסים של עיר תעשייה, והשינויים שחיסלו את מרבית המפעלים בעיר חסמו אותה ודלדלו את המגוון הכלכלי-חברתי-פוליטי. בלא סיוע ממשלתי הלכה והצטמצמה יכולתה של העיר למצוא חלופות ומשאבים להשקעה, והיא נלכדה בתהליך מעגלי מחליש. עם זאת, יש להוסיף כי מאז נבחר בשנת 2015 ראש עיר חדש, עו"ד ניסן בן-חמו, חלה תפנית: כמה מפעלים הובאו לעיר, והחל בה תהליך תכנוני ארוך טווח של כלכלה מקומית מקיימת (מידע שסופק על-ידי ל"מ, מנכ"לית החברה הכלכלית, ערד, דצמבר 2017). בד בבד ממשיכים להתפתח בה חיי תרבות ואמנות ענפים, ונערכים בה כינוסים ואירועים נוספים.

מפעל "מגבות ערד" לא היה המפעל היחיד שהעיר הייתה תלויה בו לפרנסתה ולא הגדול מבין המפעלים הקיימים, אלא אחד משורת מפעלים. כ-40% מ-200 עובדיו בשנותיו האחרונות לא היו תושבי ערד, אך הוא נבחר לשמש מקרה חקר בשל עיתוי סגירתו ובשל המשמעות הסמלית המיוחסת לו בזהות המקומית. כדי לרדת לעומקם של דברים ייוחד הפרק הבא לתיאור תולדותיו ומאפייניו של המפעל, וינתחו בו הגורמים שהובילו לסגירתו, על יחסי הכוח ועל תפקידי השחקנים בזירה זו. כמו כן, יידונו בו המקורות ליחסם של התושבים אל המפעל כדי לעמוד על משמעויותיו המעשיות והסמליות בזהותם המקומית.

סיפורם של עיר ומפעל

סיפורו של מפעל "הייטק...סטיל"

"ערד תעשיות טקסטיל" [בתקציר: תעשיות טקסטיל ערד, מ"צ], 1975–2014, הייתה אחת החטיבות של "סטנדרט טקסטיל", תאגיד המחזיק ב-20 מפעלים בעולם ומועסקים בו כ-4,000 עובדים, כ-1,000 מהם בישראל. המפעל בערד ייצר 85% מן המגבות של החברה בעולם, והחברה מכרה את מוצריה ב-57 מדינות (Standard textile Site, 2014).

תמונה 1: הסמליל של מפעל "מגבות ערד"

רעיון הקמתו של מפעל הטקסטיל דמה להקמתם של מפעלים אחרים בישראל באותן שנים. הוא נולד בסינסינטי ונרקם בין איש ערד שהיה בשליחות לבין פול היימן, ציוני מסור והבעלים של חברת אבזור וציוד של בתי חולים. את המפעל הקים בנו, גארי, בתמיכתם של חיים בר לב, שר התעשייה והמסחר דאז, ושל עוזרו ובתמיכתם של הבנק

לפיתוח התעשייה ומכון היצוא (ע"ח, ריאיון, 29 בדצמבר, 2014). נוסף על כך, במשרד האוצר ובמשרד התעשייה והמסחר היה מרכז השקעות פעיל, ומפעל באזור פיתוח קיבל מענק והקלות במס (אברהם שוחט, ראש עיריית ערד דאז, ריאיון, 29 בדצמבר, 2014). המעשה הציוני בא לידי ביטוי בדבריו של גארי היימן: "החלטתי שעתיד המדינה צריך להיות בדרום. זה היה החלום של בן-גוריון, וזה נשמע הגיוני, וגם התשתית של ערד לתעשייה הייתה טובה יותר" (צוטט אצל צוריאל הררי, 2016). [להוסיף את מספר העמוד, מ"צ]

בשונה מחלק ממפעלי התעשייה שעובדיהם סבלו מניכור מן העיר ערד, במפעל המגבות היה לחברה ולעובדיה קשר עמוק עם העיר, והבעלים תרמו וסייעו בנושאים חברתיים-קהילתיים. ההשקעה בטיפוח העובדים וביצירת אקלים של גאווה ומצינות התבטאה באווירה המשפחתית שאפיינה את המפעל:

מגבת היא טקסטיל עתיר הון, כוח האדם מהווה רק 17% מעלות המגבת. לאורך כל הדרך היו התייעלות ושיפורים והיו הסכמי סחר טובים עם אירופה וארצות הברית. היה שילוב מנצח של חברת מכירות ושיווק בארצות הברית עם מפעל יצרני מודרני ומקורי. עם השנים הפך המפעל ליצרן הגדול מסוגו באירופה. על שם החברה רשומים כ־60 פטנטים בתחום של שיטות ייצור מתקדמות בטקסטיל. במפעל בערד כמעט כל העובדים עסקו במחקר ופיתוח כדי לתת ללקוח תחושה שהוא עובד עם חברה חדשנית (ש"ק, מנכ"ל המפעל, ריאיון, 6 בינואר, 2015).

בשיאו העסיק המפעל כ־800 עובדים, כולם עובדי החברה, בתנאים סוציאליים ובשכר מינימום ומעלה. בשנת 1991, כשהגיעו עולי ברית המועצות לשעבר, הם היו 50% מן העובדים, והם הוכשרו לדרגת מייסורים (אמנים) (ש"ק, מנכ"ל המפעל, ריאיון, 6 בינואר, 2015).

המשבר הראשון החל במשבר הפיננסי שהתרחש בשנת 2008 בארצות הברית, והוא צמצם את יבוא המגבות והביא לפיטוריהם של 150 עובדים. באותה תקופה החלו לדבר על מעבר לירדן, שכבר היו בה שתי מתפרות לביגוד רגיל (מנהלת משאבי אנוש, ריאיון, 22 במרס, 2015). בתחילת 2010 השתפר המצב: גארי היימן רכש את מתפרת העצמאות במצפה רמון, ואזור התעשייה של ערד התרחב. ואולם, בסיום השנה החל להסתמן הסוף: המנכ"ל הוותיק והמוערך עזב, לקוחות אבדו, האיכות צנחה, לא היו די הזמנות והחלו פיטורים. נוסף על כך, מפעל "נגב טקסטיל" בשדרות, שצבע את המגבות, נסגר (מנהל הבטיחות, ריאיון, 4 בינואר, 2015; מנהלת משאבי אנוש, ריאיון, 22 במרס, 2015). בשנת 2011 פנו הבעלים למשרד ראש הממשלה בבקשת סיוע למפעל בחיבור לגז, אך לא נענו. משרד הפנים סירב לאשר הנחת ארנונה, נוצרו פיגורים בתשלומים והוטלו קנסות גבוהים על כל המכנים. נציג הבעלים פתח במשא ומתן עם משרד הכלכלה כדי לצלוח את המשבר, אך הדבר לא עלה בידו. הייצור ירד והמפעל נעשה לא כדאי אל מול

התחרות עם ירדן, שעלות השכר החודשי עמדה בה על 500–1,000 דולר לעובד (ד"א, סגן ראש העיר, ריאיון, 7 באפריל, 2015).

מכל הראיונות עולה כי לאורך כל הדרך התנגדו הבעלים בתקיפות להתאגדות העובדים. הם ראו בה השפעה ישירה של התרבות הכלכלית האמריקנית, ולכן לא קם ועד. העובדים הגדירו את המפעל כ"מקום עבודה טוב", ולא היו בו שביתות. גם בעת הפיטורים לא פנו העובדים להסתדרות, לא הפגינו ולא מחו (פרנקל וקוריאל, 2014; מנהל הבטיחות, ריאיון, 4 בינואר, 2015; מנהלת משאבי אנוש, 22 במרס, 2015; מנכ"ל המפעל, 6 בינואר, 2015). מדברי אחת העובדות ניכרת הזדהות עם בעלי המפעל בעמדתם מול המדינה כצד הנאשם: "איי-אפשר לכעוס על גארי. זה היה מפעל חיים שלו. השקיע 40 שנה והפסיד מיליונים. כל שנה הוציא 50 מיליון מהכיס שלו. הוא בכה כשהמפעל נסגר, ניסה לעזור ולדאוג לנו לעבודה" (פ"א, ריאיון, 4 במאי, 2015). וכך מבטאת גם הכתבה הזאת:

מהנהלת החברה והבעלים נמסר כי ככוונתם לפצות את העובדים באופן מלא, ומעבר למתחייב בחוק, והם יעשו כל שביכולתם על מנת לתמוך בעובדים ולסייע להם במציאת מקור פרנסה חלופי... עוד נמסר כי למרות סגירת קו הייצור, החברה תמשיך להעסיק עשרות מעובדיה, שיספקו שירותי פיתוח, שיווק ולוגיסטיקה לקבוצת סטנדרט טקסטיל בעולם. המרכז הלוגיסטי שיישאר בערד, ימשיך לתמוך בלקוחות החברה לספק להם את כל ההזמנות, הקיימות והעתידיות, באמצעות מפעליה האחרים של החברה בעולם (רפאלי, 2014).

ניתוח עמדות השחקנים המקומיים והנסיבות שהובילו לסגירת המפעל

הדיון בסגירת המפעל מדגיש את הזווית המקומית של המאמר. עם זאת, הוא אינו מנותק מגורמים בקנה מידה לאומי וגלובלי, שבתוכם תחומים המקום והעבודה בצל המדיניות בעידן של נסיגה מן התיעוש. יחסי הכוחות שיצר מערך זה בין השחקנים מסבירים את תוצאת המאבק שניהלו תושבי העיר על הזכות לעבודה.

מתוך עיון בכתבות במדיה ובראיונות עם העובדים ועם בעלי התפקידים מסתמן כי כמה גורמים חברו יחד לסגירת המפעל. הגורמים המקומיים נוגעים בעיקר להתנהלותה של ראשת העיר, שלא עקבה אחר המתרחש במפעל ולא התערבה בו, אף שמצבו המידרדר היה ידוע למן כניסתה לתפקיד בשנת 2010. מן הפרוטוקולים של ישיבות המועצה (עיריית ערד, 1 באוקטובר, 2014, 29 באוקטובר, 2014) בעת סגירתו של המפעל ניכר כי לא יוחדה ישיבה מיוחדת לנושא, ובעת הדיון בו, כמו בכל אחד מן הנושאים האחרים שעלו לסדר היום, הדהדה שתיקתה. השיח בעיר הטיל את כל האשמה על השינוי במדיניות על אזורי התעשייה החדשים שקמו בנגב, על התשתיות הישנות ועל הכביש הבלתי גמור. כל אלו שידרו אוולת יד והצדקה לאי-נקיטתם של צעדי מנע (שם), וכך גם טען חבר מועצה: "ראש עיר חייב לעשות מעשה בצורה ברורה לאורך

זמן, במקומות הנכונים, והיא לא עשתה" (מ"ב, ריאיון, 31 במרס, 2015), וכמוהו טענו רבים מתושבי העיר.

כאמור, העובדים לא היו מאוגדים ולא יצרו עמדת לחץ מול התאגיד, לא שבתו ולא התקוממו: "כשהודיעו על הסגירה, לא שמעת התלהמות, אלא בכי חרישי, ואנשים תפסו את הרגליים והתפצצים שלהם והלכו הביתה, לא האמנתי למה שאני רואה" (מ"ב, ריאיון, 31 במרס, 2015).¹ בתנאים הנתונים לא נוצרה תרבות של מחאה, והעובדים העמידו את עצמם בצד אחד עם ההנהלה. הם הצדיקו את מהלך הסגירה והאשימו את הרגולטורים בטענה שלא דאגו ולא סייעו להם. נוסף על כך, כל אחד מהם קיווה שיהיה בין 30 העובדים שלא יפוטרו, וגם המענק שנוסף לפיצויים החליש את האפשרות להתקומם.

הנהלת המפעל לא מצאה לנכון לפנות למנהיגות המקומית ולשתפה בבעיות כדי לגייסה לסייע, והודעת הסגירה נשמרה בסוד והועברה לרשות במסרון ובדיעבד. ההסתדרות הייתה חסרת אונים מאחר שהעובדים לא היו מאוגדים. יוסי הובר, יושב ראש ההסתדרות במרחב הנגב, ניסה בכל זאת למנוע את הסגירה, אך בהעדר מעמד פורמלי במהלך הוא לא היה בעמדת מיקוח (ק"ו, ממלאת מקום יושב ראש ההסתדרות בערד, 8 באפריל, 2015). למקומם של התושבים ייוחד פרק נפרד.

אם כן, השחקנים במהלך לא תרמו למאבק בסגירת המפעל: העובדים היו פסיביים; המנהיגות המקומית שיקפה מוחלשות; ההסתדרות לא ייצגה את העובדים; הכוח הגלובלי, התאגיד, פעל במסתרים, משום שההחלטה לסגור את המפעל תוכננה מראש והייתה סופית, משיקולי הגדלת רווחים וייעול; הכוח המדינתי, שהיה צפוי להיאבק למען העיר כדי לנסות ולמנוע את סגירת המפעל המסכנת אותה, אחז בעמדה נאו-ליברלית טהרנית, המבכרת סיוע לתאגידי ענק כאינטל על פני הצלת עיר מרוחקת במצוקה:

מנכ"ל משרד הכלכלה עמית לנג לא מתכוון לזרוק מיליונים על מפעלים כושלים, אבל תומך בהמשך הזרמת מאות מיליוני שקלים בשנה לאינטל. הוא מסייג מהקמת אזורי תעשייה ייחודיים לערבים ובטוח שהתנגדות משרד הבריאות לכריית הפוספטים היא לא יותר מפופולזיס (קורן וחרותי-סובר, 2014).

בחינת יחסי הכוח בין השחקנים מעידה על קיומו של כוח מקומי חלקי, התושבים בלבד. בלא שיתוף הפעולה של כל השחקנים המקומיים ובלא העוצמה הפוליטית והלגיטימציה הנדרשת נשמט בסיס המאבק של התושבים שניצבו בחזיתו. הפרק הבא יבחן וינתח את רכיביה ואת מקורותיה של האזרחות המקומית שהתקוממה על סגירת המפעל, כפי שנוצרה בפרק הזמן הקצר שעמד לרשותה.

1 לשם השוואה, ראו את ההתקוממות של העובדים והרשות בירוחם במקרה של מפעל "אמיליה קוסמטיקס" ביולי 2016 (צבי כהן, 2016) או בנגב קרמיקה באוקטובר 2017 (חזני, 2017).

מזהות מקומית לאזרחות מתקוממת

במקרה של ערד, הזהות המקומית שואבת את כוחה מאתוס ההקמה החלוצי של העיר, כהון קולקטיבי סמלי שהוטמע בתרבות המקומית (Bourdieu, 1989). היא הוקמה כמעשה חלוצי פורץ דרך ואיכותי על רכס המשקיף אל נופי מדבר יהודה, והאוויר היבש, הצלול והקריר הוא דבר־מה ייחודי. המעבר מאתוס זה, על הגאווה הנלווית לו, למעמד של עיר פיתוח מוחלשת, יצר דיסוננס בזהות המקומית שמיטלטלת בין העבר הגאה של העיר לבין המצב העכשווי הקשה. המובאות מכתבתו של פויר (2014) מבטאות דיסוננס זה:

“עשו פה ציונות, אבל רצחו את החלום”.

“אנחנו אזרחים סוג ב”, אומר רוז, “וזה מושרש בנו בכל ניואנס”.

“הכי גרועים אלה החרדים”, אומרת אחת הנשים.

“אין שום דבר לעשות פה”, אומר בחור שהצטרף. “חייבים לעוף מפה”.

ואז מישוה אומר משהו כמו: “רגע־רגע, למה ככה ללכלך על העיר”, והמומנטום משתנה.

“החניון נהדר”, אומרת אילנה רוז.

“נכון”, אומר בעלה, “והביטחון האישי ממש טוב”.

זה מחזיק בערך דקה. “פעם היינו כפר שמריהו של הנגב”, אומר מולד, “הייתה גאות יחידה. עכשיו אתה אומר ‘אני מערד’, אומרים לך, יאללה סע”.

חוויה מוזרה: או שהם רבים מי מעליב את העיר שלו יותר, כמה היא רעה, פרובינציאלית, הסרת סיכוי ומדכאת, ועד כמה תושביה אדישים, כנועים וחלשים, או שהם מהללים אותה בתור המקום הכי נהדר בעולם, ובמיוחד בגלל ההון האנושי.

בתוך הקשיים והזהות הלכודה גילו התושבים עמידות מפתיעה מאחר שהתודעה האזרחית ניטעה בהם מראשית הקמתה של העיר והפכה למסורת ולקו מאפיין בזהותם. זה החל בשנת 1965 במאבק בהנהלת חבל ערד בתביעה לקיים בחירות דמוקרטיות לראשות העיר (Aronoff, 1974). בשנותיה הראשונות הורגלו התושבים לשותפות ולהצגה ישירה של בעיות והצעות ב“מפגשים חברתיים על הדשא”. לאורך השנים צצו התנגדויות ומאבקים סביבתיים, וזה למעלה מעשור מתגייסות קבוצות של תושבים להגן על דמותה ועל עתידה של העיר לנוכח איומים מבחוץ, כגון המאבק בהקמתו של מכרה פוספט בבקעת ערד, המאבק על שמירת אזור הטיילת בעיר והמאבק על הטבות המס. מחאת 2011 תרמה גם כן להעזה להשמיץ קול (רווד, 2015). בעטיים של כוחות השוק מלווה את התושבים תחושה של אובדן השליטה על זירת החיים כתודעה משותפת (Habermas, 1987), והם מנסים לעצור את הרס העיר.

כאן עולה השאלה מה המשמעויות שיש למפעל המגבות בזהות של תושבי ערד? הן לא כל מפעל בכל עיר הוא חלק מן האתוס של העיר, ולכן נשאלת שאלה נוספת – איזה

מפעל ובאיזו עיר? במילים אחרות, כיצד מתקשרים מאפייני העיר ומצבה לסגירתו של מפעל בנקודה מסוימת של זמן ומרחב? התשובה לשאלה השנייה טמונה בעיסוקנו בעיר שוליים קטנה שחלו בה תהליכי התכווצות ואובדן מקומות עבודה במשך שנים רבות. עם זאת, חשוב לזכור שלעיר יש עבר גאה והון אנושי שהפך להון חברתי שהצמיח לאורך השנים אזרחות מקומית מתקוממת.

המענה לשאלה הראשונה מתבסס על ניתוח תשובותיהם של 42 תושבים בנוגע למשמעותו של המפעל לעיר ולהם אישית לפני סגירתו ולאחריה. המענה היה כמעט אחיד: המפעל היה מקור גאווה לעיר, ספינת דגל וסמל זהות, מפעל חיובי ומצלחה. המותג העולמי של המגבות הציב את ערד על המפה והפך לסמלה, שכן שמה הופיע על המגבות והתושבים פגשו אותו במלונות ברחבי העולם ורכשו מגבות כמתנות למשפחותיהם ברחבי הארץ. המפעל סיפק פרנסה טובה למפרנסים רבים בערד. המשכורות העלו את המכפיל העירוני והעשירו את מגוון העסקים והשירותים. נוסף על התרומה הכלכלית, הוא תרם לתחושת ההמשכיות והעתיד, כפי שהיטיבה לבטא אחת מתושבות העיר:

מפעל "מגבות ערד" מילא את הלב בגאווה רבה. הנה, גם אצלנו, במקום מרוחק ממרכז הארץ, יוצרים מוצרים איכותיים במיוחד, מגבות, אשר מלונות יוקרתיים בארץ ובעולם מתהדרים בהן... "אני מערד", אמרתי לא פעם, והתשובה המוכרת הייתה, "ערד, זה 'מגבות ערד', לא?" אין ספק שיותר מכל דבר אחר, שם מפעל המגבות את ערד על המפה!... החיים בערד אינם מן הקלים או הזולים. ובכל זאת דברים רבים בחיי הקהילה בערד מפצים על החסרים, וזאת, ללא ספק, הודות לקיומם של מפעלים חזקים כ"מגבות ערד" המבטיחים יציבות כלכלית ותורמים את חלקם לקהילה. עיר שבה קמים אנשים בכל בוקר, הולכים שמחים לעבודתם במפעל גדול המבטיח פרנסה, יציבות והישארות במקום, היא עיר המבטיחה עתיד וחיים בכבוד. היא עיר שבה המסחר יכול לשגשג ולפרוח ומפעלי התרבות מתרבים ומתפתחים. דבר קשור בדבר, חוליות קשורות זו בזו וכל חוליה בה מבטיחה את שלמותה של השרשרת ("צ", ריאיון, 3 ביוני, 2016).

מדברים אלו משתמע שהמפעל היה נטוע עמוק בחיי היום-יום בעיר ובתודעת תושביה. הוא סיפק יציבות ויכולת לקיים חיי עיר תוססים והפיץ את שמה בעולם. נוסף על כך, הוא הפך לחלק מן ההון הסמלי של התושבים והוסיף לזהות המקומית יוקרה, כבוד והכרה בערך.

עוד מסמר בארון הקבורה של ערד

סגירת המפעל לוותה בתחושות קשות בטווח שבין המתקומם לבין הנכנע: כעס, כאב, אכזבה, עצב, ייאוש, חוסר אונים ודאגה עמוקה לעתיד העיר, כפי שמבטאים זאת התושבים:

הסגירה, מעבר לפגיעה הכלכלית, היוותה גם פגיעה מורלית בתושבי העיר. אחד ממפעלי הדגל, מהמפעלים המצליחים, עזב את העיר, דבר שהביא לתסכול רב ופגיעה בגאווה העירונית. תחושה של "אובדן הדרך" ... אין ספק שהסגירה הביאה או הגבירה את מהלך ההגירה השלילית מהעיר ופגעה בכל המארג הכלכלי העירוני. פחות כסף הסתובב בעיר (פחות משכורות) וככדור שלג ישנה כאן פגיעה במעגלי המסחר בעיר (קונים פחות) וכאמור פגיעה מורלית... כך שסגירת המפעל היא נקודת כשל ומהלך דרמטי שהשפיע קשות על העיר ותושביה (ג"ע, ריאיון, 30 במאי, 2016).

פגיעה עמוקה מאוד, שהורגשה יותר מאשר מוטורולה שהצטמקה בהדרגה. תחושה שהעיר נפרדת מאחד הסמלים שלה. עניין של מכה לזהות המקומית – כמו הפרידה מפסטיבל ערד בסוף שנות ה-90 (א"ע, ריאיון, 4 ביוני, 2016).

האצבע המאשימה הופנתה בעיקר לעבר המדינה, והתנהלותה כונתה "אובדן דרך", "בגידה", "נטישה" של העיר/פריפריה:

לממשלה ולחברי הכנסת לא אכפת מהעיר שהייתה מקור גאווה וחיקוי ("מ", ריאיון, 25 ביוני, 2016).

עוד סממן בדרך לסגירה של העיר. בתחושה כל הזמן מנסים לייבש את ערד... בעיניי הסגירה של מפעל היא חלק מהתהליך היותר גדול שעובר על העיר... עיר עם המון פוטנציאל שתקועה בגלל אינטרסים הורסים (ו"י, ריאיון, 3 ביוני, 2016).

פגיעה אנושה במורל, בגאווה המקומית, תחושת בגידה, נטישה מצד המדינה. "העיר נזרקה לכלבים" (א"מ, ריאיון, 4 ביוני, 2016).

עוד נטען שהמצב הקשה שהמפעל נקלע אליו היה ידוע זה זמן, אך המנהיגות המקומית לא עשתה דבר. כבר בשנת 2012 היו שמועות, ותושבת העיר אף העלתה שאלה בפייסבוק המעידה על הסתרת המצב:

אפרופו שקיפות ושיתוף במה שקורה מצד העירייה. מה קורה עם "מגבות ערד"? האם נכון שהייצור עובר לירדן. ואם כן – מי מיידע את הציבור בערד? שלא נהיה במצב של חצור הגלילית... (ט"מ, ריאיון, 9 בפברואר, 2012)

ההרגשה שלי הייתה של אכזבה. אני אדם שעבד במוטורולה והיא עברה את אותו תהליך והרגשתי שוב את אותה תחושה של חוסר אונים, שלאף אחד לא אכפת – לא למדינה שאמורה לדאוג לתושבי הפריפריה ולא לפרנסי העיר באותה תקופה, שלא נלחמו מול משרדי הממשלה ולא שבתו והשביתו את העיר (נ"ז, ריאיון, 30 במאי, 2016).

ראשת העיר לא עשתה כלום. יכלה לסייע במים בצינור הגז ובארנונה, לא עשתה כלום... כל עוד היא לא יצאה למאבק, גם כל אנשיה נשארו בבית [בגלל אווירת ההשתקה וההפחדה שהשליטה] (ש"ט, ריאיון, 6 ביוני, 2016).

הדאגות מפני גל עזיבה נוסף בעיר הנעזבת זה שנים, ופגיעה במורל התושבים ובתדמית העיר נצפו כתוצאות בלתי נמנעות של הסגירה (ראו גם תמונה 2):

עוד מסמר בארון הקבורה של ערד. העיר מאבדת את מקורות הפרנסה העיקריים שלה, ואחרים לא באים במקומם. פגיעה אנושה במורל, בגאווה המקומית, תחושת בגידה, העיר נזרקת לכלבים (מ"מ, ריאיון, 4 ביוני, 2016).

השיח העירוני שידר תחושה של נפילת קו ההגנה האחרון בקרב על העיר. ניכר היה כי העבודה כערך מהותי להמשך קיומה מאפילה על כל נושאי הסכנות והאיומים האחרים, ויש הסכמה כללית סביב הנושא, יותר מכל מאבק אחר. אלו החומרים שנוצק מהם המאבק האזרחי שהוביל ההון החברתי בעיר: איום, עוצמה, שיפוט מוסרי, אחריות קולקטיבית, הדדיות (בן-יוסף, 2014) וידע כלכלי-פוליטי-חברתי על המקום הנבנה ומתעדכן כל העת. בתהליכים אלו נוצרת רשת של קשרים וזיקות המצויים בבנייה מתמדת בין המדינה, התאגידים ובני המקום, שהגורל המשותף והתביעה לזכות לעבודה מחברים ביניהם.

אזרחות מקומית מתקוממת

סגירת המפעל בערד הייתה תוצאה של שינויים מבניים ברמה הגלובלית, אך היא השפיעה על המקום. רגע הסגירה ריכז סביבו עוצמה רגשית כלפי התהליכים המתחוללים בעיר. הנסיגה מן התיעוש, כפי שפורט למעלה, הולידה אי-יציבות כלכלית-חברתית בעיר והציתה רגשות קשים. חוסר האונים מול עמדות השרים ומול הדממה וההשלמה של העובדים, היעדרו של הגוף המתווך ומגן על העובדים, אוזלת היד של ההנהגה העירונית – כל אלו הצמיחו תחושה של התושבים שהעיר נשמטת מידיהם.

ניסיונם לתבוע את הכללתם כקהילה אזרחית מקומית באזרחות המדינתית המתנערת מגורלם, הוא חלק מתהליכים דומים המתרחשים בעשורים האחרונים. המאבקים של תנועות אזרחיות מבוססות-מקום זוכים לתחייה, והם סבים סביב גבולות האזרחות וטיבה

בעידן הגלובליזציה, תנועות אלו קמות כדי להגן ולהרחיב את גבולות האזרחות, במובנה הרחב ביותר והמתפתח מול המוסדות והתאגידים, כדי לחזקה. רבות מהן עוסקות בנושא העבודה אך בהקשר של סדר יום רחב יותר. מכל מקום, הממצאים מראים שמאבקים מסוג זה לא מנעו את הנסיגה מן התיעוש, אלא רק האטו את תהליך השחיקה של כוח העבודה בתעשייה (Atttoh, 2011; Holston, 2009; Johnston, 2000).
המחאה צמחה כפי שמתאר זאת התושב שיום אותה:

כשפורסם סיפור הפיטורין, הפייסבוק העירוני געש. חשבתי, "עוד פוסט? זה כלום". האמצעים לעשות מעשה מצומצמים. סל כלים לא חדשני ולא כל כך עובד... רשמתי בפייסבוק מה אני הולך לעשות והזמנתי להצטרף. הקמתי אוהל ברחבה שמול הכניסה לעיר. האוהל הוקם ואנשים התחילו לבוא. עובדי מגבות ערד באו לשעה, הם פחדו, לא מאוגדים, חשבו שאם המפעל יחזור לעבוד יסמנו אותם. הגיעו שני אוהלים מפלסטרוניקס. עלה רעיון [של] ארון הקבורה ובוצע בתוך שעות (מ"ב, ריאיון, 31 במרס, 2015).

תמונה 2: ארון הקבורה במרחב המחאה באוקטובר 2014
מקור: צילום מאת ע' רסקין (תקשורת אישית, 2014), תושבת העיר

המחאה הייתה קצרת ימים, אך ביטאה את תמצית ההוויה של העיר, על האכפתיות, החסד והאחריות כלפי העובדים (Bolton & Laaser, 2013), על ההיסטוריה המתקוממת והמידרדרת שלה, על הכאב שבאובדן של סמל חשוב בצל האיום להחרבתו של סמל

מהותי עוד יותר – האוויר הקסום המפורסם – כדי לכרות פוספט בשוליה. הציטוט הבא מבטא את רצון התושבים לעבור מן הנתיב הנוכחי לנתיב של צמיחה:

אני חי פה 41 שנה, אני מאוד אוהב את העיר שלי. פעם היא הייתה פנינת הנגב. היום הורסים לנו את העיר. אין עבודה ואין פרנסה בערד, יש הגירה שלילית של צעירים, ומי שמגיע לעיר אלו חרדים. המסמר האחרון בארון הקבורה שלנו יהיה מכרה הפוספטים באתר שדה בריר, שירחיק מאתנו עוד אנשים ויביא מחלות. אנחנו פשוט בוכים על העיר שלנו... חייבים לעצור את זה ולהחזיר את ערד לפריחה (ש"ט, אחד ממארגני ההפגנה, ריאיון, 6 ביוני, 2016).

כאמור, המאבק לבש צורה עם הקמתו של המאהל ברחבה שליד הכניסה לעיר ובניית ארון הקבורה. כל הנופשים במלונות ים המלח שעברו בערד נחשפו אל המתרחש ואל חברי כנסת שבאו להביע סולידריות, ומנקודה זו צמחו היוזמות להמשך. התכניות לצעוד במשך שבוע לירושלים ולהקים שם אוהל מחאה בוטלו עקב סירובם של העובדים להשתתף בהן. המאבק התמקד אפוא בניצול אמצעי התקשורת שהציפו את העיר כדי להשמיע את מצוקתה ובהפגנה גדולה בכניסה לעיר (ראו תמונה 3). בהמשך נערכו דיונים בוועדת הכלכלה ובמליאת הכנסת בהשתתפות התושבים. לאחר כמה חודשים ערכה קבוצת תושבים ערב הצדעה למפעל ולעובדיו, והוצגו בו סיפורי יזמות שהגו חלק מן המפורטים כדי להמשיך להתגורר בערד.

תמונה 3: ההפגנה הגדולה בכניסה לעיר ערד באוקטובר 2014
מקור: צילום מאת ה' יוסף, מתוך קוריאל (2014)

מאחר שמשרד הכלכלה סירב לסייע למפעל וגם המפעל סירב לחזור ולשקול אפשרות של פתיחה מחדש, המאבק הסתיים. ואולם, האזרחות המקומית לא התמצתה בהפגנות ובמחאות, אלא הציעה גם מהלך חלופי הבונה כלכלה מקומית – מה שלא תוכנן במשרד הכלכלה, כפי שמתאר אלון סגל, אחד מיזמי תכנית התיירות:

אם המדינה הייתה משקיעה בפיתוח ערד 1% מהמיליארדים שהיא מחלקת במתנה לטייקונים על השבון אוצרות הטבע שלנו, בפיתוח כלכלה מקיימת ויזמות פרטית, זה היה עוזר. אפשר לעשות פה המון דברים, להכניס הרבה כסף לעיר ולפתח תעשיית תיירות איכותית. תיירות תעלה את ההכנסה של מאות משפחות. יאכלו במסעדות, כל המסחר בעיר יתרומם. הנהגת העיר אף פעם לא כיוונה לתיירות. החשיבה תמיד הלכה לכיוון של מפעלים שמעסיקים 15 עובדים בשכר מינימום (אלון סגל, אצל עמית, 2014).

רכיב העבודה הנטוע באזרחות הערדית הוא חלק מזהותה: תרבות ואורח חיים של עיר תעשייתית, נורמות וערכים שנוסדו כחלק מן החיים הכלכליים שתססו בעיר והעניקו לגיטימציה לעובדים לתבוע זכויות פוליטיות ואזרחיות המלוות במחויבות. אזרחות תעשייתית נחשבת לכלי המקרב לזכויות ולחובות סביב אזרחות באמצעות תעסוקה וקבוצות עבודה. אזרחות כזאת יוצרת מקום עבודה טוב, ובני אותן משפחות נהנים מקריירות ארוכות שנים במפעל כקהילה תעשייתית (Strangleman, 2015). למפעל "מגבות ערד" הייתה אחריות אמיתית ליצירת מודל של מקום עבודה דרך יצירת סביבה שהעובדים יוכלו לפרוח בה. לשם כך יצר המפעל מרחב לפיתוח חברתי, כדי ליצור ולשמר תחושת השתייכות למפעל וגאוה עליו, והיי העבודה נהפכו לחיים חברתיים בעלי זהות ומשמעות. כשהמפעל נסגר, נשחקה הזהות הזאת ועמה התעסוקה כמקור ליציבות חברתית ולאזרחות.

סיכום ומסקנות

כאמור, התהליך שתואר ונתח אינו ייחודי לערד, והוא חל בערים רבות בעולם שהגלובליזציה רוקנה אותן מתעסוקה והן הולכות ונהרסות. ואולם, זווית ההתבוננות בתהליך חותרת להוסיף ממד נוסף למחקר בתחום הגאוגרפיה של העבודה, והיא עושה זאת לאור השאלות שהוצגו – מה הן המשמעויות של מפעל וסגירתו בזהות המקומית של תושבי עיר קטנה ושולית, ומה ערכה של זהות זו בבניית האזרחות המתקוממת? ניכר כי לגאוגרפיה של העבודה יש חלק בעיצוב זהויות מקומיות בצל התנאים במרחב שעסקנו בו. העבודה, בתפיסתה המורכבת והדינמית, היא יסוד בזהות העירונית, וכשמפעליה נסגרים, אובדים לה רובד ערכי, מוסרי ותרבותי והון חברתי וסמלי. אובדן זה עלול לפגוע בחוסנה, אך בתנאים מסוימים הוא יכול לחולל תפנית שתצמיח כלכלה חלופית ותוביל להתחדשות.

יש לזכור כי האכלוס בראשיתה של העיר עקב אחר העיקרון של מגורים לבעלי תעסוקה נדרשת בלבד, והיא התבססה מבחינה כלכלית כעיר תעשייה. כך הוטמע בה יחס ייחודי לתעשייה כמקור תעסוקה. האזרחות המתקוממת שנבנתה בערד שואבת את כוחה מזהות זו, הניזונה מהקבלה בין גורל העיר לבין גורל המפעל. ברוח זו צמחו ההון האנושי והחברתי. ואולם, ניכר מן הממצאים כי אזרחות כזו, רבת-עוצמה ככל שתהיה, כוחה מוגבל אם היא מתקוממת לבדה במרחב הנאו-ליברלי. התושבים שנכנסו אל הריק שנוצר ביחסי הכוח הא-סימטריים מול המדינה, הפכו את המקום לסוכן במאבק למען הזכות לעבודה כחלק מן התביעה לזכות לעיר. המציאות טפחה על פניהם, והם מצאו את עצמם מול תאגיד גלובלי ורשות מבצעת שחישו בו הרווח וההפסד שערכו לא כלל בתמונת עולמם את גורל העובדים ואף לא את גורל העיר. בתנאי כלכלה פוליטית מסוג זה, בלא המנהיגות המקומית, בלא המפוטרים ובלא איגוד העובדים, נבצר מן התושבים להשיג הישגים.

הכעס שהופנה כלפי המדינה במסגרת זו אינו חדש. הוא החל להכות שורש באמצע שנות ה־80 של המאה ה־20 עם השינוי במדיניות הממשלה. עשרות שנים של הזנחה והדרה העמיקו פערים בין אזורים במדינה ובין סוגי יישובים בנגב והולידו תחושת ניכור. עיר שסימלה בשנות ה־60 את המעשה החלוצי, נפילתה קשה שבעתיים, שכן המוחלשות פוגמת בתפיסת המקום, פורמת את המרקם הקהילתי ומייצרת מנהיגות מוחלשת.

דרדור העיר עם היעלמם של מקומות העבודה מבטא תהליך הרסני המתרחש בראשיתו באטיות בלתי מורגשת. תחלואיה של העיר מיוחסים תחילה לגורמים שונים, כגון המנהיגות המקומית. ואולם, כשאיום מצטרף לאיום, מקומות התעסוקה הולכים ומתמעטים ותקציבי המדינה מפנים את גבם למצוקות, מצטיירת תמונה כללית של הידלדלות ודעיכה.

אלו תוצאותיו של המבט מלמעלה המכונן את תהליך מְרָחֵב המעמד, כלומר את החפיפה בין המעמד החברתי כלכלי לבין המרחב או האזור שהעיר ממוקמת בו. זה מבט משטיח, עיוור למורכבותה של הזהות המקומית ולצורך להכליל אותה במדיניות הכלכלית. הפער בין הזהות המקומית לבין תהליך ההשטחה טוען עליו רגשות של עובדים ותושבים ומחמיר את משמעות סגירתו של המפעל, את השפעתו הקשה על מרקם חיי היום-יום בעיר ואת פגיעתו בתדמיתה העצמית השברירית ובעתידה.

תהליך הביות שחווה המערכת הכלכלית בעיר ערד בנוגע לאפשרויות החברתיות-כלכליות שנוצרו, נעצר עקב השינוי המשברי שהתרחש בה. כך נוצר איום על המשך קיומה של המערכת כולה, על המגוון שבה. הדימוי התעשייתי שהשתרש מאז שנות ה־90 הלך ונהרס, אך לא הוחלף במבנה תעסוקתי אחר. התמעטות חלקה של התעשייה בעיר העצים את אי-הוודאות שאימה על תחושת המקום והקהילה. על אף כל זאת נענה התהליך במאבקים אזרחיים ובניסיונות לחולל מפנה. על פרשת מים זו ניצבה ערד במלאות לה 55 שנים.

הצעות למחקרי המשך

המאמר הפנה את תשומת הלב אל מצב משברי בחייו של מקום, על מהותו הייחודית בנקודה נתונה של זמן ומרחב. התביעה לזכות לעבודה בעיר פירושה תביעה לקיום שוויוני וצודק במדינה. חקר המקרה של ערד, אין בו די, ויש לתקף את ממצאיו של מחקר זה באמצעות חקרי מקרה נוספים. המחקר המוצג כאן מצריך את המשך ביסוסן של הטענות שהוא מעלה: האם בעקבות מחקר המשך משווה לאורך זמן של ערי התעשייה השוליות אפשר יהיה לומר כי ניכר רובד של התגייסות מצד האזרחות המקומית, המאפשר הכללות תאורטיות בחקר העיר והעבודה? זאת ועוד, יש לשוב ולבדוק את המשכו של התהליך בעיר, לאור השינויים שחלו בהנהגתה, בעשייה וברוח וביכולת לחולל תפנית לקראת כלכלה חלופית.

מקורות

- אהרון גוטמן, מ' וכהן, נ' (2015). מרחב, מעמד ואתניות בעבודת האזרחות: המקרה של פרי גליל. תכנון, 112(1), 210-224.
- בן-יוסף, ש' (2014). על קישוריות, הון חברתי וחוסן קהילתי. אוהור מתוך <http://www.shahaff.com/5256>
- גרדוס, י' ונוריאל, ר' (2009). התעשייה כנגב: תהליכים, מבנה מיקום. באר שבע: מרכז הנגב לפיתוח אזורי.
- גרינברג, י' (2009). פנחס ספיר ותיעוש עיירות הפיתוח. בתוך צ' צמרת, א' חלמיש וא' גליצנשטיין-מאיר (עורכים), עיירות הפיתוח (עמ' 135-150). ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-20 (2015). תוצאות האמת של הבחירות לכנסת ה-20 לפי יישובים (תוצאות בערד). אוהור מתוך <http://www.votes20.gov.il/cityresults?cityID=2560>
- חזני, ג' (2017). נגב קרמיקה סוגרת את המפעל בירוחם, 120 העובדים יפוטרו; ההסתדרות הגישה בקשה לצו מניעה נגד המהלך. אוהור מתוך <https://www.calcalist.co.il/local/articles/0,7340,L-3722726,00.html>
- יגנה, י' (2014א). מאות פוטרו בערד בתוך יממה: "משהו רע עובר על העיר". אוהור ב-20 באוקטובר, 2014, מתוך <http://news.walla.co.il/item/2794158>
- יגנה, י' (2014ב). מחאה בערד על פיטורי מאות עובדים: "בוכים על העיר שלנו". אוהור ב-22 באוקטובר, 2014, מתוך: <https://news.walla.co.il/item/2794895>
- יוסיפון, מ' (2006). חקר מקרה. בתוך נ' צבר בן-הושע (עורכת), מסורות וזרמים במחקר האיכותני (עמ' 257-305). תל אביב: דביר.
- יפתחאל, א' וצפדיה, א' (2008). ספריפריה: ערי הפיתוח והמקום המזרחי. בלוק, 6,

- לוי, י' ובר-מאיר, ע' (2017, 20 באוקטובר). ממשבר למשבר. ידיעות הנגב, עמ' 50-51. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2017א). הרשויות המקומיות בישראל 2015. פרסום, 1683 פרופיל עירוני - ערד. אוחזר מתוך http://www.cbs.gov.il/publications17/local_authorities15_1683/pdf/226_2560.pdf
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2017ב). יישובים לפי סדר עולה של מדד הפריפריאליות לשנת 2015. אוחזר מתוך http://go.ynet.co.il/pic/calcala/priferialiot_2.pdf
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2017ג). מפעלים, משרות ופדיון, לפי ענף כלכלי ראשי (סיווג 2011) וקבוצת גודל הפדיון. אוחזר מתוך <http://www.cbs.gov.il/publications17/1667/pdf/t09.pdf>
- משלבים ידיים (2018, 22 בפברואר). משלבים ידיים: מפגש פסגה של הנהלת העיר וראשי התעשיינים בעיר. מקומון הצבי (מאמר מערכת). אוחזר מתוך <http://www.aradnik.co.il/3361-article.html>
- עיריית ערד (2014, 1 באוקטובר). פרוטוקול ישיבת מועצת העיר 8.14 מן המניין מתאריך 1.10.2014. אוחזר מתוך http://www.arad.muni.il/fileadmin/introduction/images/iriya/Protocols/Assembly/2014/protocol_meliat_moezet_hair_No_8-14_from_01.10.14.pdf
- עיריית ערד (2014, 29 באוקטובר). פרוטוקול ישיבת מועצת העיר שלא מן המניין מתאריך 29.10.2014: דיון בדו"ח מבקר העירייה לשנת 2013. אוחזר מתוך http://www.arad.muni.il/fileadmin/introduction/images/iriya/Protocols/Assembly/2014/protocol_meliat_moeza_she_lo_min_haminyan_from_29.10.14.pdf
- עמית, ח' (2014). הפריפריה של הפריפריה: היכן ומתי איבדה מדינת ישראל את ערד? אוחזר ב-24 באוקטובר, 2014, מתוך <http://www.themarker.com/markerweek/1.2466568>
- פויר, ד' (2014, 25 באוקטובר). תושבי ערד: "מה רוצים שנהיה עוד 20 שנה, עיירת מכרות נטושה?" אוחזר ב-25 באוקטובר, 2014, מתוך <http://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1000979876>
- פיסטרוב-בוכלצב, ס' (2012). ערד בין אוטופיה להטרוטופיה (עבודת מ"א). באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, המחלקה לפוליטיקה וממשל, פרנקל, ב' (2014). כשליש מהמפעלים מעדיפים להתרחב בחו"ל. אוחזר ב-21 באוקטובר, 2014, מתוך <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4582664,00.html>
- פרנקל, ב' (2015, 11 במרס). היום שאחרי: "למפוטרי הדרום מחכה רק אבטלה". אוחזר מתוך <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4635726,00.html>
- פרנקל, ב' וקוריאל, א' (2014). מפעל מגבות ערד נסגר; 180 עובדים פוטרו. אוחזר ב-19 באוקטובר, 2014, מתוך <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4581767,00.html>

צבי כהן, נ' (2014, 14 ביולי). מאבק עובדים: "מי שמשלם את המחיר הם העובדים".
אוחזר ב־10 באפריל, 2018 מתוך <http://www.davar1.co.il/24347/>
צוריאל הררי, ק' (2016). אחרי שהמגבת התייבשה. אוחזר ב־7 בינואר, 2016, מתוך
<http://www.calcalist.co.il/Ext/Comp/ArticleLayout/CdaArticlePrintPreview/1,2506,L-3677767,00.html>
קוריאל, א' (2014, 24 באוקטובר). חסמו את הכניסה לערד: "קוברים את העיר". אוחזר ב־4
<https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4583732,00.html> מתוך 2014
קורן, א' וחרותי-סובר, ר' (2014, 10 בינואר). לא נממן יותר תעשיות נכחדות. אוחזר
ב־10 בינואר, 2014 מתוך <http://www.themarker.com/markerweek/1.2213428>
רווד, ב' (2010). ערד בין כסיף לבריר: ממשליות של שליטה מזניחה. בתוך א' צפדיה
וח' כץ (עורכים), מדינה מפקירה – מדינה משגיחה: המקום האחר של המדינה
(עמ' 143–164). תל אביב: רסלינג.
רווד, ב' (2015). הזכות לנופי המקום: מאבקים "מלמטה" על דמותה של ערד.
סוציולוגיה ישראלית, טז(2), 119–139.
רפאלי, ד' (2014, 19 באוקטובר). מפעל מגבות ערד נסגר; 100 פוטר
לפני חודשיים, 170 היום. אוחזר מתוך <http://www.calcalist.co.il/local/articles/0,7340,L-3642880,00.html>
שמש, ט' (במאית). (2004). זהב לבן, עבודה שחורה (סרט, תכנית "עובדה"). תל אביב:
שידורי קשת בע"מ. אוחזר מתוך <http://vimeo.com/36272133>
שנער, א' ומר, ד' (1979). ערד: חזון ומציאות. בתוך א' שמואלי וי' גרדוס (עורכים),
ארץ הנגב: אדם ומדבר (עמ' 572–587). תל אביב ושדה בוקר: אוניברסיטת תל
אביב ומשרד הביטחון.

http://kohelet.org.il/w-content/uploads/2016/08/choveret.WEB_.final_.pdf
Amin, A., & Thrift, N. (2007). Cultural-economy and cities. *Progress in Human Geography*, 31(2), 143-161.
Aronoff, M. J. (1974). *Frontiertown: The politics of community building in Israel*.
Manchester, England: Manchester University Press.
Attoh, K. (2011). What kind of right is the right to the city? *Progress in Human Geography*, 35(5), 669-685.
Ballas, D. & Clarke, G. P. (1999, August). Regional versus local multipliers of economic change? A microsimulation approach. Paper presented at the 39th European Regional Science Association Congress, Dublin, Ireland. Copy available from the authors, School of Geography, University of Leeds, Leeds, England.

- Besser, T. L. (2009). Changes in small town social capital and civic engagement. *Journal of Rural Studies*, 25(2), 185-193.
- Blank, Y. (2007). Spheres of citizenship. *Theoretical Inquiries in Law*, 8(2), 411-452.
- Bolton, S. C., & Laaser, K. (2013). Work, employment and society through the lens of moral economy. *Work, Employment & Society*, 27(3), 508-525.
- Bourdieu, P. (1989). Social space and symbolic power. *Sociological Theory*, 7(1), 14-25.
- Castree, N. (Ed.). (2004). *Spaces of work: Global capitalism and geographies of labour*. London, England: Sage.
- Coe, N. M., & Jordhus-Lier, D. C. (2011). Constrained agency? Re-evaluating the geographies of labour. *Progress in Human Geography*, 35(2), 211-233.
- Contu, A., Palpacuer, F., & Balas, N. (2013). Multinational corporations' politics and resistance to plant shutdowns: A comparative case study in the south of France. *Human Relations*, 66(3), 363-384.
- Cohen, N., & Aharon-Gutman, M. (2014). Citizenship at work in the Israeli periphery: The case of Peri Ha'Galil. *Environment and Planning D: Society and Space*, 32(4), 589-605.
- de Filippis, J., & Rivero, J. (2014). Just cities. In R. Paddison & E. McCann (Eds.), *Cities and social change: Encounters with contemporary urbanism* (pp. 186-198). London, England, & Thousand Oaks, CA: Sage.
- Desforges, L., Jones, R., & Woods, M. (2005). New geographies of citizenship. *Citizenship Studies*, 5, 439-451.
- Dowling, R. (2009). Geographies of identity: Landscapes of class. *Progress in Human Geography*, 33(6), 833-839.
- Habermas, J. (1987). *The theory of communicative action (vol. 2): System and lifeworld*. Cambridge, MA: Polity.
- Hastings, T. (2016). Moral matters: De-romanticising worker agency and charting future directions for labour geography. *Geography Compass*, 10(7), 293-304.
- Herod, A. (2003). Workers, space, and labor geography. *International Labor and Working-Class History*, 64(Fall), 112-38.
- Holston, J. (2009). Insurgent citizenship in an era of global urban peripheries. *City & Society*, 21(2), 245-267.
- Jonas, A. E. (1995). Labor and community in the deindustrialization of urban America. *Journal of Urban Affairs*, 17(2), 183-199.

- Johnston, P. (2000). The resurgence of labor as citizenship movement in the new labor relations environment. *Critical Sociology*, 26(1-2), 139-160.
- Jones, M. (2008). Recovering a sense of political economy. *Political Geography*, 27(4), 377-399.
- Knox, P., & Mayer, H. (2009). *Small town sustainability: Economic, social, and environmental innovation*. Basel, Switzerland: Birkhäuser.
- Lefebvre H., (1996[1968]). The right to the city. In E. Kofman & E. Lebas (Eds.), *Writings on cities*. Cambridge, MA: Blackwell.
- Mah, A. (2012). *Industrial ruination, community, and place: Landscapes and legacies of urban decline*. Toronto, Canada: University of Toronto Press.
- Massey, D. & Meegan, R. (2014). *The anatomy of job: The how, why and where of employment decline*. London, England: Routledge.
- Pirisi, G., Trócsányi, A., & Makkai, B. (2015). Between shrinking and blooming: The crossroad of small towns' urbanisation in Hungary. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*, 8, 12-28.
- Rhodes, J. (2013). Youngstown's 'ghost'? Memory, identity, and deindustrialization. *International Labor and Working-Class History*, 84, 55-77.
- Shadar, H. (2011). The linear city: Linearity without a city. *The Journal of Architecture*, 16(5), 727-764.
- Smith, B. E. (2015). Another place is possible? Labor geography, spatial dispossession, and gendered resistance in central Appalachia. *Annals of the Association of American Geographers*, 105(3), 567-582.
- Standard textile Site (2014). Cincinnati. Retrieved June 20, 2014, from <http://www.standardtextile.com/>
- Steil, J., & Ridgley, J. (2012). 'Small-town defenders': The production of citizenship and belonging in Hazleton, Pennsylvania. *Environment and Planning D: Society and Space*, 30(6), 1028-1045.
- Strangleman, T. (2015). Rethinking industrial citizenship: The role and meaning of work in an age of austerity. *The British Journal of Sociology*, 66(4), 673-690.
- Yin, R. K. (2013). Validity and generalization in future case study evaluations. *Evaluation*, 19(3), 321-332.

